

AZ EMBERI TÉNYEZŐ A GAZDASÁGI FEJLŐDÉSSEN

1./ A jelen és a jövő dialektikája a gazdaságpolitikában

Aligha túlzás azt állítani, hogy Magyarországon ma többszörös korszakváltás idejét éljük. Egyfelől gyökeresen megváltozik körülöttünk a világ: a világháború után fokozatosan kibontakozott nemzetközi konjunkturának vége lett, helyét egy számtalan összetevőjű, nehéznek és hosszán tartónak ígérkező világgazdasági és társadalmi válság foglalta el, amelynek közvetett hatásai a szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésében is tapasztalhatók. Másfelől, gyökeresen megváltoztak a magyar gazdaság újratemelési viszonyai. Az 1950-es évek elejéhez képest az ipari termelés volumene megnyolcszorozódott, az építőiparé csaknem megkétszereződött, és a mezőgazdaság is megduplázta termelését.

A gazdaságban mindenütt uralkodóvá vált a szocialista köztulajdonon alapuló tervgazdálkodás. Az ország külkereskedelme, amely 1950-ben a bruttó hazai termék 15 %-át cserélte ki külfölddel, ma mintegy 40 %-át cseréli ki: a népgazdaság nagymértékben nyitottá vált. Végül, hatalmas, többszörös változás ment végbe a magyar társadalom arculatában is. Ma, az 1980-as évtized elején lényegében túljutottunk a szocialista átalakulás első szakaszán. Az élő lakosság döntő többségének nincs személyes élménye a kapitalizmusról; vagy a felszabadulás után született, vagy kicsiny gyermek volt még akkor, amikor a magántulajdonosi rendről egy életre szóló, tudatmeghatározó benyomást szerezhetett volna akár pro, akár kontra értelem-

ben. Továbbá, az elmúlt három és fél évtized alatt óriási méretű, tömeges helycserék zajlottak le a társadalomban. A felszabadulást megelőző évek szakmunkásainak jelentős hányada értelmiséggé vált, gyermekeik már értelmiségi környezetben nőttek fel. A parasztság fele nem mezőgazdasági jellegű munkahe-lyet választott magának, a mezőgazdaságban maradtak, jelentős hányada szakmát szerzett, és ma olyan színvonalú tevékenységet folytat, amely egészen más felkészültséget és életformát követel - de enged is meg -, mint amilyen az ezt megelőző paraszti generációé volt. A régi rend uralkodó osztályai és vezető rétegei, már tudniillik akik itthon maradtak, a legkülönbözőbb szinten illeszkedtek be az új társadalomba; java részük fizikai munkássá vagy szerény fizetésű alkalmazottá degradálódott és jobbra elérte a nyugdíjkorhatárt. Gyermekeik, foglalkozásukat és tudati mivoltukat tekintve, szétterültek a társadalom különböző rétegeiben.

A szocializmust megelőző világ tehát már a múltba tova-tűnő árny a mai Magyarországon: roskadozó tanyák mindennapjaiban, nyugdíjasok öreges lakásainak csendjében, egy-egy ittma-radt, elavult műhely kormos falaiban, értékek és előítéletek nemzedékről nemzedékre mind halványabban átörökitett, nyugati rokonok látogatásakor vagy meglátogatásakor felerősödő tudati formáiban. Magyarországon nemcsak a termelési eszközök tulajdon-viszonyai változtak meg gyökeresen: az emberek is másokká vál-tak. Nemcsak a népességarányok tolódtak el a város javára: a falú is megváltozott. Az iparnak nemcsak a népgazdasági súlya nőtt, hanem maga az ipar is egészen más, mint harmincöt évvel ezelőtt volt. De más az a munkásság és értelmiség is, amely ebben az iparban dolgozik, mint ahogyan megváltozott a paraszt-ság maga is, nemcsak a mezőgazdaság üzemszervezete és techno-lógiája.

Ami született, azt úgy hívjuk: szocializmus. Az a sajátos az egészben, hogy a statisztikailag mérhető változások, egyen-ként, elemenként vizsgálva, zömükben voltaképpen végbemehettek volna a társadalmi viszonyok gyökeres megváltozása nélkül is.

Nemcsak szocializmus produkál ipari átalakulást: a szemünk előtt iparosodik egy sor, elmaradott termelőerőkkel rendelkező ország, Görögországtól kezdve Dél-Koreáig. Nemcsak a szocializmus képes magas hozamú mezőgazdaságot létrehozni fejlett szövetkezeti mozgalom segítségével: Hollandia, Dánia példája bizonyítja. Tőkésországokban is kialakul fejlett közoktatás, egészségvédelem, munkavédelem, a fogyasztás szintje is emelkedik. A társadalmi mobilitás ugyan kevésbé töri át az osztály- és rétegkorlátokat, de nem ismeretlen ez sem. Más oldalról megközelítve, pusztán a társadalom tulajdoni és osztályátrendeződései nem szüntették meg egy csapásra a társadalom "régi típusú" feszültségeit. Az évszázadok alatt beidegződött magatartásformák, az alapvető változások ellenére, azokkal sokszor összefonódottan, mintegy fönix-madárként újjászületve fel-felbukkanak, meglepő makacssággal bizonyítják fennmaradóképességüket. Szocializmusunk kispolgári, tőkés és feudális jellegű felépítményei "zárványokat", "szennyeződéseket" hurcol magával. Ezek nemegyszer primitívebb emberi viszonyokra engednek következtetni, mint amilyeneket fejlett, nagy demokratikus tradícióval rendelkező tőkés társadalmakban tapasztalunk.

A múltból már formálódó jövő és a jelenben még kisértő múlt metszéspontján van ez a mi társadalmunk technikai, gazdasági és szélesebb értelemben vett társadalmi-emberi értelemben egyaránt. Ez a "már-még" állapot életünk egyik alapvető ellentmondása. Hozzáteszem: az ellentmondás térerőssége rendkívül változékony. A "már" és a "még" elegye sehol sem kiegyensúlyozott, s az elegy kiegyensúlyozatlansága a gazdaság és társadalom minden egyes pontján, minden belső és külső impulzusra reagálva elég erősen ingadozik. A mai Magyarország tehát térben és időben állandóan változó töltésű és erejű gazdasági, társadalmi feszültségek inhomogén rendszere. A kettő közötti egyensúly országos méretekben immár negyedszázada billent véglegesen a "már" javára: a kritikus erő az ellenforradalom leverése után újjászülető párt realitásérzéke és az ezen alapuló politikája volt. Ez tette az akkori tevékeny nemzedék zöme számára kívánatossá, kisebb hányadának elfogadhatóvá a terme-

lési eszközök megántulajdona nélküli társadalmat. Azóta, az elmúlt több mint két évtized alatt gyökeresedett meg végleg a mai társadalom a mai középkorúak életformájában és vált természetes közegévé a mai huszas-harmincas korosztály életének.

Itt azonban meg kell állnunk. Az e nemzedék ugyanis, amely ma már a dolgozó lakosság abszolút többségét alkotja, nagyon sok tekintetben különbözik attól, amely akár 10-15 éve még a társadalom arculatát meghatározta, mégpedig kettős vonatkozásban:

- egyfelől, a szocializmus számára egészen más értelemmel bír, mint a mai idős vagy akár középkorú népesség számára. Ez utóbbiak a szocializmusra tudatosan-tudattalanul úgy tekintenek, mint valami célra, amit el kell érni, mint valami eredményre, amit meg kell védeni, vagy pedig mint valami új, kevésbé érthető dologra, amit meg kell szokni, esetleg bele kell törődni, illeszkedni. Az idősök és a középkorúak számára a szocializmus a régi rend antitézise, akár pozitív, akár negatív értelmezésben. A fiatalság számára a szocializmusnak ez a képe egyszerűen nem létezik érzékelhető formában. Tudnak a Tanácsköztársaság harcairól, akárcsak az 1848-as forradalomról vagy a mohácsi vészről, hallottak szüleiktől, nagyszüleiktől a Horthy-korszak nyomorúságáról - vagy fényűzéséről -, a háború borzalmairól, de ez számukra nem jelent sokkal előbb információt, mint a jobbágyvilág nyomorúsága, vagy a harmincéves háború borzalmai. Számára a mai társadalmi berendezkedés egyszerűen van: adott keret, amelyben belül mozognia, érvényesülnie, boldogulnia kell, amelynek játékszabályait tiszteletben kell tartania - esetleg kerülnie - ahhoz, hogy céljait elérje. Ezekben a célokban az esetek többségében ötvöződnek a tudatosított társadalmi közjó és az egyéni boldogulás elemei, de még ez az ötvözet sem egészen azonos azzal, amely a mai idős, vagy középkorú nemzedék életének irányítója. A szocializmus oldalán elkötelezett nagy többség tudatából is hiányzik az a típusú, szinte megszállottsáig menő elszántság, amely sajátja mindazoknak, akik személyes élményként élték végig a tőkés kizsákmá-

nyolást és a fasiszta elnyomást. A másik oldalról befolyásoltaknál is hiába keresnénk annak az embernek vagy embercsoportnak a veszett gyűlölködését, amely az uralomból és a féktelen jólétből a deklaszálódás állapotába kerül. A mai fiatalság gyűlöli Pinochet rendszerét, de nem azért, mert az a fehérterrorra vagy a nyilas rémuralomra emlékezteti, hanem valami olyan aberrációt lát benne, amelytől természeténél és neveltségénél fogva undorodik. Viszont nagy többségük csaknem értetlenül hallgatja a fejlett tőkésországokban végbemenő tőkés kiszármányolás és osztályharc magyarázatát, mert az ott folyó életből a műszaki vívmányok, a fogyasztási szint és a kultúra eredményeinek érzékelésére és értékelésére van a tudata inkább beállítva. Nem cserélné el a mai, meglevő magyar társadalmi szerkezetet a nyugatival, ha valaki ránk törne, meg is védené azt, de nem is egészen érzékeli a kettő közötti különbséget: részben azért, mert nem ismeri a kapitalizmust, részben pedig azért, mert tulajdonképpen a szocializmusról is keveset tud;

- másfelől, a mai fiatal nemzedék a mindennapos életét is más dimenzióban látja, mint az idősek és a középkorúak. Lényegesen műveltebb, és műveltsége minőségileg különbözik az előző nemzedékekétől. Azonos problémafelvetésben más súlypontokat fedez fel, és ennél fogva más eszközökkel más dinamizmussal közelít azok megoldásához. Nincsenek olyan jellegű gátlásai, mint az idősebb korosztálynak, de születtek más gátlások. Elméletileg képzetlenebb, de más irányú a képzettsége, és ezért másképpen fordítja le a gyakorlat nyelvére az elméleti problémákat csakúgy, ahogyan a gyakorlat által feltett kérdésekre is más elméleti általánosítással válaszol, mint egy meglevő korú társa. Természetes hát, hogy törekvései különböznek az idősebb korosztályéitól. Maga körül rohanó élettempót lát, természetes, hogy gyorsan akar célhoz érni. Az élet materiális értékei bizonyos szintig - élelem, ruházat, tartós fogyasztási cikkek, utazás stb. - könnyebben elérhetők számára, mint az előző nemzedéknek, ezért magától értetődőbbnek veszi azok meglétét, megszerzését, a kívánsági kör gyors tágulását. Életének mások a szűk keresztmetszetei, mint amelyeket az élteesebbek megszoktak.

Munkanélküliség, egzisztenciális bizonytalanság nem fenyegeti, társadalmi előmenetele viszont lassabb /a nagy órségváltások az 1950-es években nagyjából egy, ma még munkában álló korosztályt helyeztek a munkamegosztási-döntési hierarchia felelősebb, érdekes munkát és nagyobb jövedelmet kínáló posztjaira!/, lakáshelyzete rossz és bizonytalan, társadalmi igényei a jólét anyagi bizonyítékai iránt szélesebbek.

Talán úgy lehetne összefoglalni e korszakváltás nemzedékének arculatát, hogy más technikai és műveltségi fokról indulva, más eszközökkel és módszerekkel viszik tovább a szocializmus fejlesztését, mint apáik, nagyapáik. Kevesebb a klasszikus értelemben vett forradalmi tűz bennük, viszont több a hozzáértés és a praktikus józanság. Kevesebb a tudatos közösségi áldozatvállalás készsége, de nagyobb a hajlékonyság az iránt, hogy egyéni boldogulásuk céljait összeegyeztessék a társadalom továbbhaladásának ügyével. Nem rosszabbak, nem is jobbak az előző nemzedékekénél: egyszerűen mások.

Az a fúrca helyzet áll így elő, hogy amikor ez az új nemzedék tevőlegesen belép a "még" és a "már" dialektikájába, mindkét pólust megváltoztatva találja. Számára a kapitalizmus nem múlt, hanem szomszédság. A szocializmus arculata pedig, amelynek tökéletesítéséért küzd, továbbformálandó, élő realitás, amelynek olyan, menet közben születő új vonásai vannak, amilyenek a szocializmusért mint jövőért vérző nagyapáknak és a munkáshatalmat megvalósító és megvédő apáknak eszükbe sem jutottak.

Ez nagyon fontos igazság: akármilyen hihetetlen is, a gazdaságpolitikát erre kell építeni. A mai kulcspozícióban levő középkorú nemzedék nagyon sokat használhat a szocializmus ügyének, ha ki tud lépni az élete folyamán szerzett gazdaságpolitikai reflexeinek büvöréből, és a jövőt eleve a jövő nemzedék képére tudja formálni; nagyon sok bajt zúdíthat a szocializmus nyakába, ha mai tetteivel olyan jövőt próbál determinálni, amely nem elégíti ki a következő generáció igényeit.

Hangsúlyozom, hogy nemcsak, s talán nem is elsősorban a fogyasztható javak mennyiségének és sokféleségének szaporításáról van szó. A társadalom egészét kell úgy berendezni, hogy abban az egymást követő nemzedékek mindegyike otthon érezze magát: olyan munkát találjon, amelyet örömmel végez, és olyan életformát leljen megalapozva, továbbépítésre előkészítve, amelyért érdemes munkálkodnia. Nem hiszem, hogy a társadalom arculatát éppen megszabó bármely generáció mentesíthetné követőt a gondok alól: a haladás sohasem az élet ellentmondásos voltának felszámolását célozza, hanem mindig csak az élet által napirendre tűzött konkrét ellentmondások megoldását.

2./ Az "emberi tényező" döntő szerepe

A társadalmi munka termelékenységét a három tényező kombinációja határozza meg: hiába rendelkezik egy ország kiváló mezőgazdasági vagy bányászati kitermelési feltételekkel, ha nincs megfelelő mennyiségű, szakképzettségű és szervezetszerű munkaerő annak kitermeléséhez és feldolgozásához, és/vagy ha hiányoznak azok az ugyancsak megfelelő mennyiségű és minőségű munkaeszközök, amelyek segítségével a munkaerő a természeti javakat mozgásba tudja hozni. Hiába rendelkezik az ország megfelelő nagyságú és korszerűségű tőkével, ha hiányzik a szakképzett munkaerő - a sort lehetne folytatni. Az ideális állapot az, ha egy népgazdaságnak jók a kitermelési feltételei, művelt, szervezett a munkaereje, és ez magas fokon fel van szerelve termelési eszközökkel. Ilyen ideális állapot azonban ritkán adódik. Valami mindig hiányzik. A nemzetközi munkamegosztás részben e hiányokat igazítja ki. A természeti kincsekben szegény országok nyersanyagokat, energiát importálnak, és cserében tőke- vagy munkaintenzív cikkekkel fizetnek. A tőkeszegény ország természet- és munkaintenzív exportszerkezetű, és cserében vagy tőkeintenzív termékeket hoz be, vagy beruházási javakat, abból a célból, hogy enyhítsen tőkeszegénységén és így tovább. A testreszabott fejlesztési és külgazdaságpolitika kialakításának első számú feltétele annak felismerése, hogy az ország termelési tényezőinek szerkezete mennyiben tér

el az ideálistól: hol vannak mennyiségi és minőségi deficitjei. Meg kell tehát mennyiségileg is határoznunk, egymáshoz viszonyítva mennyi természeti erőforrással, felhalmozott termelési eszközvagyonnal és felhalmozott emberi munkavégző-képességgel rendelkezünk.

Az előbbi kettőt a magyar statisztika a lehetőségekhez képest igen nagy pontossággal tartja nyilván. A természeti erőforrások értékelésekor számításba veszi a megkutatott bányakincsek, a termőföld, az élővizek mint potenciális élelmiszer- és nyersanyagforrás értékét, valamint az erdővagyon értékét. A beruházott vagyon értékelésekor a számbavétel ket-
tős keresztmetszetben történik: egyfelől, a közvetlenül termelő vagyon /gép, szállítóeszköz, műszer, épület/ értékét elkülönítik a termelést közvetve elősegítő beruházott javakétól /infrastruktúra/, másfelől, megadják az arányokat az ingó és ingatlan jellegű beruházott vagyon keresztmetszetében is. Amit egyelőre a nemzeti vagyon-statisztika nem tart számon, az a társadalmi munkavégző-képesség értéke. Ezt egy saját, becslés-szerű számítással próbálom pótolni. A társadalmi munkavégző-képességben megtestesülő társadalmi beruházási költség megbecsülésére egy egyszerű számítási gondolatmenetet alkalmaztam, és azt kaptam, hogy az emberi fejekbe "beruházott vagyon" nép-gazdasági szintű összege 1978-ban mintegy 3600 milliárd forint volt. Ha elfogadható a lakosság munkaképességébe "beruházott" nemzeti vagyon fenti, becslésszerű összege, a termelési ténye-zők 1978-as összes értéke 8100 milliárd forint, amelyből 1300 milliárd forintot érnek a természeti kincsek, 3200 milliárdot a beruházott vagyon, és 3600 milliárdot a munkavégző-képesség. A "természet: tőke: munka" megosztási arány ezek szerint, ke-rektíve 15:40:45. /Lásd l. táblázat/

A termelési tényezők hozzávetőleges megoszlása

"Természet"	15		
ebből: föld, erdő	10		
bányakincs	5		
 "Tőke"	40	más bontásban:	
ebből: ingatlanok	31	közvetlen termelési	
gépek, berendezések,		eszközök	18
járművek	9	infrastruktúra	8
		lakó- és középületek	14
 "Munka"	45		
ebből: szakképzetlen munkaerő	14		
szakmunkások	20		
középfokú végzettségűek	3		
felsőfokú végzettségűek	8		
 Ö s s z e s e n :	100		

3./ A tehetség és szorgalom - legnagyobb gazdasági tartalékunk

Az 1973-ban bekövetkezett világpiaci árváltozások által a magyar népgazdaságnak okozott veszteségnek két forrása van. Első lépcsőben megemelkedett a nyersanyagok, energiahordozók, valamint az anyag- és energiaigényes féltermékek világpiaci ára az összes feldolgozott termékhez képest. A második lépcsőben - 1975 körül - a modern technikát hordozó gépek, berendezések és alkatrészek áremelkedése utolérte a nyersanyagokét. Ami tehát véglegesen lemaradt, leértékelődött - az azoknak a feldolgozott termékeknek az ára, amelyek nem tartalmaznak sem nagymértékű hazai kitermelő munkát, sem pedig nagy értékű kvalifikált munkát. A magyar import jelentős hányada vagy energiahordozó, nyersanyag, illetve elsődlegesen feldolgozott féltermék, vagy pedig korszerű gép, berendezés és alkatrész: több mint felerészben olyan termékek, amelyek viszonylagos ára megemelkedett. Exportunk túlnyomó többsége olyan feldolgozott termék, amelynek ára lemaradt az importárak viharos növekedése mögött.

Ez a többoldalú árváltozás néhány év leforgása alatt megsemmisítette az exportra kerülő társadalmi munka 1/5-ét, ami a teljes hazai munkamennyiség 1/20-ával egyenlő. Egy ideig úgy háritottuk el a gazdasági vérkeringés fennakadásait, hogy külföldön hiteleket vettünk fel, és a szükséges árukat akkor is importáltuk, ha pillanatnyilag az exportunk nem tudott elegendő árbevételt produkálni a megnövekedett behozatali árak fedezésére. Könnyű belátni, hogy ezt nem lehetett a végtelenségig húzni: a külföldi hiteleket - súlyos kamatterheikkel együtt - vissza kell fizetnünk. Ha ma nem teszünk hatékony intézkedéseket avégett, hogy gazdaságunk alkalmazkodjék az új világ gazdasági helyzetéhez, a gazdasági vérkeringés "embóliája" később még súlyosabb módon fog jelentkezni. Ez a meggondolás indokolta azt, hogy - igen alapos előkészítő munkát követően - az MSZMP Központi Bizottsága 1977 október 20-án határozatot hozott az ország hosszú távú külgazdaságpolitikai és gazdasági szerkezetfejlesztési irányelveiről. 1980. január elsejétől kezdődően pedig olyan módosításokat fogantatosítottunk a gazdaságirányítás szabályozó rendszerében, amelyek célja a külgazdasági egyensúlyromlás viszonylag rövid időn belüli megállítása volt. Mindkét fontos gazdaságpolitikai lépés annak a felismerésnek a jegyében született, hogy a fejlődés jelen szakaszában a gazdasági fejlődés emberi tényezője kiemelkedően fontos szerephez jut.

1.1. A termelés gazdaságosságának növelési lehetőségei

Azt, hogy a termelés gazdaságos-e vagy sem, minden adott pillanatban két tényező határozza meg. Az egyik a rendelkezésre álló termelési tényezők - vagyis a munkaerő, a termelő állóeszközök és a természeti körülmények - célirányosan kombinált felhasználása a termelőfolyamatban, a másik pedig az az arány, ahogyan a felhasznált termelési tényezőket és a megtermelt termékeket a piac egymáshoz viszonyítva értékeli.

Amint említettem, a világpiaci árrendszerben az elmúlt években végbement gyökeres változások a termelési tényezők kö-

zül felértékelték a természeti erőforrásokat, valamint a korszerű állóeszközöket, a magasan kvalifikált munkabefektetést követelő féltermékgyártást. A késztermékek körében pedig ugyancsak felértékeltődött minden olyan áru, amelyben sok magasan kvalifikált munka foglaltatik. Az a népgazdaság tehát, amely drága nyersanyagot, energiát, alkatrészt, beruházási javakat kénytelen vásárolni, és ezekből nem képes korszerű végtermékeket előállítani, mindenképpen ráfizet az üzletre. A ráfizetés ellen a gazdaság a következőképpen védekezhet:

- nem visz ugyan végbe lényegbevágó változtatásokat sem a termelés szerkezetében, sem a munkaszervezésben és az elevenmunka-felhasználásban, sem pedig a technológiák területén, hanem, levonva az áruváltozásokból adódó következtetéseket, úgy állítja helyre a bevételek és kiadások egyensúlyát, hogy korlátozza a lakosság fogyasztását és a beruházásokat;

- megszünteti a felesleges energia- és anyagfelhasználást: a technológiákat energia- és anyagtakarékos irányban fejleszti, a termékválasztékból igyekszik kiküszöbölni a leginkább nyersanyagigényes és energiafogyasztó termékeket;

- felkutatja a gazdaságosan kitermelhető hazai nyersanyagkincseket, helyettesíti velük, amennyire lehet, az importot;

- növeli a munkaidőalap kihasználását, a technológiai és munkafegyelmet, fokozza a munka intenzitását, javítja a munkafolyamatok szervezethez, ezáltal javítja a minőséget és növeli az exportálható termékmennyiséget;

- növeli a termelékenységét, és ezzel együtt csökkenti a termékegységre jutó bérköltségeket a termelés tömegszerűségének növelésével;

- feldolgozó iparának továbbfejlődését olyan irányban tereli, hogy annak termékeiben növekedjék az értékesebb termékek részaránya.

Ezek az összes, elméletileg követhető megoldások. Magyarország konkrét esetében azonban nem mindegyik út járható.

Nézzük sorra:

a/ Magyarország számára sem az életszínvonal csökkentése, sem a beruházások radikális korlátozása nem járható út. Ezen állítás mellett igen könnyű volna úgy érvelni, hogy mindkettő ellentétes a szocialista társadalom alapvető politikai elveivel - az ilyen érvelést azonban nem érezhetjük elégségesnek. A fogyasztás radikális és hosszú távon is ható csökkentése azon felül, hogy természetsszerűen elkedvetlenedést eredményez, egyben kedvezőtlenebb feltételeket teremt a munkavégző-képesség továbbfejlesztésére is. Az emberek kevesebbet pihenhetnek, kevesebb energiát fordíthatnak általános és szakmai képzésükre, valamint továbbképzésükre, több társadalmi energia fecsérlődik el olyan pótlólagos pénzszerezési források felkutatására, amelyek nem elsődrendű társadalmi célok érdekében végzett tevékenységből erednek stb. A beruházások csökkentése, különösképpen a lineáris csökkentés - azon kívül, hogy aláássa a termelőerők fejlődésének folytonosságát a következő évekre, évtizedekre - egyben megzavarja a népgazdaság egyensúlyát is: eladási és foglalkoztatási gondokat okoz az építőiparban, gépiparban és az összes hozzájuk kapcsolódó iparágakban, mesterségesen felduzzasztja a befejezetlen beruházásokba "befulladásztott" társadalmi munkát, és távolabbi időkre tolja ki azokat a termelési volumeneket, amelyeket a beruházásoktól várunk. A drasztikus átállási kísérlet az új világpiaci értékrend követelményeire tehát minden szempontból megzavarná a gazdaság fejlődését is, a lakosság biztonságérzését, munkakedvét, társadalmi közérzetét is. Végső soron alapvető célja ellen hatna: nem gyorsítaná az új viszonyokhoz való alkalmazkodást, hanem olyan zavarokat okozna a gazdaságban, amelyek akadályoznák az alkalmazkodási folyamatokat. Vagyis a logika fordított: nem azért követhetetlen ez az út mert ellenkezik politikai alapelveinkkel, hanem azért ellenkezik politikánkkal, mert követhetetlen.

Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a nemzeti munkánk világpiaci leértékelésének ténye az elkövetkező években korlátozni fogja a lakossági fogyasztás növelési lehetőségeit. Ez elke-

rülhetetlennek látszik, legalábbis addig, amíg a népgazdaság az új körülményekhez alkalmazkodni tud. Annál fontosabb, hogy a jövedelmek növekedése szigorú függvénye legyen a társadalmilag hasznos teljesítmények növekedésének egyéni és vállalati szinten egyaránt. Ugyancsak számolnunk kell azzal is, hogy a beruházásokkal rendkívüli gondossággal kell takarékoskodnunk, gyorsítanunk kell az átfutási időt, növelni a hatékonyságot és csökkenteni a költségeket. Csak ilyen módon érhetjük el azt, hogy a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló népgazdasági fogyasztási és felhalmozási alap elegendő legyen a megnövekedett követelmények kielégítéséhez.

b/ Technológiánk fejlesztése az elmúlt évtizedekben csak másodrendű szempontként vette figyelembe az energia- és anyagtakarékosságot. Ezért az anyag- és energiatakarékosságban igen jelentős tartalékaink vannak. Sok a technológiailag nem indokolt hulladék, nincs még megszervezve a termelés és a háztartások melléktermékeinek, hulladékainak sokoldalú hasznosítása. Az 1972-es árakhoz képest sokszorosára megdrágult anyag és energia pazarlásának megszüntetése, a szigorú technológiai felhasználási normák létrehozása és betartása ezért létérdekünk, csakúgy, mint a melléktermék- és hulladékhasznosítás. Mindezek, azon felül, hogy csökkentik importköltségeinket, valamint mérséklék a kitermelő ipar hazai fejlesztésére fordított költségeket, egyben elejét veszik a környezetszennyezésnek is. Nem kell különösebben bizonyítani, hogy a környezetvédelem milyen horderejű társadalmi ügy, és a környezetszennyeződés elhárítása mekkora jövőbeni beruházásoktól mentesíti az országot. A komplex energia- és anyagtakarékos fejlesztés tehát az egyik járható útja annak, hogy a megváltozott világhelyzet követelményeire alkalmazkodjunk.

c/ A megemelkedett világpiaci árak hatása következtében egy sor, 1972-ben még mélyen a gazdaságosság alsó határa alatt mozgó ásványi kincsünk kibányászása - legalább minimális mértékben - gazdaságossá vált. Amíg például az olajat a világpiac on tonnánként /azaz 10 millió kalória fűtőértékenként/ kereken

20 dollárért, illetve 17 rubelért lehetett beszerezni, a Magyarországon kibányászott szén önköltsége /azonos fűtőértékre átszámítva/ három és félszeres, négyszeres volt. A mai árviszonyok mellett a hazai, átlagos kalóriatartalmú szén kibányászási költségei - fűtőértékre vetítve - elérik a világpiaci áron mért rentabilitás alsó határát. Termőföldjeink mezőgazdasági hasznosítása viszont olyan jelentős - és mind jelentősebbé váló - természeti kincs, amelyben rejlő lehetőségek racionális kiaknázása érezhető módon növelheti az ország gazdasági, nem utolsósorban külpiaci teljesítőképességét. Az ország területének tüzetesebb geológiai feltárása még pótlólagos lehetőségeket kínál mind az érc, mind a szénhidrogén-vagyron növelése, mind a kerámia- és építőanyag-ipar, valamint a gyógyhatású /és részben hőenergia-hordozó/ vízkészletek növelése területén. Valószínű, hogy - mindent összevetve - Magyarország gazdagabb természeti kincsekben, mint hinnénk. Azt azonban nem lehet remélni, hogy az ország export-import nyerstermék-mérlege valaha is egyensúlyba jöjjön, még akkor sem, ha a nyersanyagokhoz a növénytermelés termékeit is hozzászámítjuk, és akkor sem, ha a hazai felhasználás területén maximális takarékos-ságot valósítunk meg. Az ország mindig több nyersterméket fog importálni, mint amennyit exportál, következésképpen, a nyersanyag és energiaimport jelentős hányadát feldolgozó iparunk munkatermékeivel kell kifizetnünk.

d/ A feldolgozó ipar költségeit ma nagyban terheli, teljesítőképességét pedig csökkenti a termelés rossz szerveztségéből, a munkafegyelem fogyatékoságából adódó munkaidő-kiesések, alacsony intenzitás, valamint a termékminőség kifogásolható volta. Becslésem szerint, ha semmi egyéb körülmény nem változna, csak a fenti tényezőket a Német Demokratikus Köztársaság vagy Ausztria mai színvonalára emelnénk, a rendelkezésünkre álló nemzeti jövedelem mintegy 10-15 %-kal egycsapásra megnőne, vagyis az ebből eredő többletjáratékonyság másfélszeresen kompenzálná a világpiaci árváltozásokból eredő veszteségeinket. A termelés szervezési kultúrájának növelése és a technológiai, valamint a munkafegyelem megsértései elleni következe-

tes - ne féljünk kimondani: kemény és minden fokon szervezett fellépés elengedhetetlen ahhoz, hogy jelenlegi nehézségeinken túljussunk és továbbfejlődésünket megalapozzuk.

e/ A gyártás tömegszerűségének növelése a termelékenység növekedésével, valamint, és ez ugyanazon érem másik oldala, az általános költségek és a fajlagos bérköltségek csökkentésével jár együtt. Ma Magyarországon a feldolgozó ipar az ország méreteihez képest túl széles gyártmányszerkezettel rendelkezik. Különösen vonatkozik ez a végső felhasználásra alkalmas gyártmányokra, vagyis a gépekre, berendezésekre és fogyasztási cikkekre. E tekintetben olyan sokféle gyártmányt állítunk elő, hogy ez önmagában lehetetlenné teszi a versenyképes tömegszerűséget. Ugyanakkor a végterméktermelő ipar féltermék-, alkatrész- és részegységtermelő háttere nem elég fejlett. A hazai kooperációs hálózat még gyenge. Ezért a legtöbb - végszereldei szinten - nagy tömegben gyártott termékünk tömegszerűségének foka népgazdasági vertikumban mégis kicsi.

A nagy tömegű gyártásnak - elvitathatatlan előnyei mellett - vannak olyan hátrányai is, amelyek, különösen kis és beruházási-eszközhányal küzdő ország számára meggondolandóvá teszik széles körű alkalmazását. Ezek: a/ gazdaságos tömeggyártás az esetek többségében óriási méretű technológiák alkalmazását teszi elkerülhetetlenné. Ha egy kis ország a tömeggyártás előnyeire rendezkedik be, túlságosan specializálnia kell /"monokultúra"/, ami erősen kiteszi a népgazdaságot a világpiac konjunkturális ingadozásainak; b/ a tömeggyártás technológiai erősen egyirányúak, egyhasznúak, és ha a gyártmány elavul, az egész drága berendezést ki kell cserélni. Kis országnak erre kevés a felhalmozható eszköze; c/ az erősen specializált tömeggyártás a viszonylag kevés, igen magas fokon képzett gyártmányfejlesztő, technológus és karbantartó személyzeten kívül általában alacsony szakképzettségű /betanított/ munkaerőt követel, és ezek alacsony bérszínvonala a piaci versenyképesség elsőrendű feltétele. Nem véletlen, hogy például

az elektrotechnikai és híradástechnikai ipar fogyasztási célú termékeket nagy tömegben gyártó ágazatai tömegesen települnek ki Nyugat-Európából olyan fejlődő országokba, ahol igénytelen, de fegyelmezett és tanulékony munkaerőt találnak /Tajvan, Hongkong, Dél-Korea stb./. Egy olyan iparosodott, mély technikai hagyományokkal rendelkező európai kis ország számára, mint amilyen hazánk is, a tömegtermelésre építeni csak a nemzeti termékek kála viszonylag szűk sávjában tanácsos. Ez leginkább az alkatrész- és részegységtermelés, ahol a belső piac szűk méreteit fel lehet oldani igen széles nemzetközi együttműködés segítségével. Mindaz természetesen, amit fentebb elmondtam, nem zárja ki a nagy tömegű gyártás fenntartását vagy létesítését a végtermékszférában sem: minden egyes esetben meg kell azonban alaposan fontolni, hogy érdemes-e és szabad-e arra a pontra helyezni a versenyképesség súlypontját, ahol a népgazdaság földrajzi adottságainál fogva viszonylag gyenge.

f/ A munkaképes lakosság egy főre jutó összes jövedelme nemcsak a szó szoros értelmében vett termelékenységgel, illetve munkaintenzitás növelésével sokszorozható meg. A termelékenységgel emelése feltételezi - közgazdaság-elméletileg - azt, hogy a kifejtett munka mennyisége nem növekszik, a megtermelt használati értékek mennyisége viszont nő. A munka intenzitása pedig úgy hat a létrehozott érték tömegére, hogy a teljes mértékig kihasznált, végigdolgozott munkaidőalap egésze produktív módon hasznosul, nincsenek improduktív napok, órák, de még percek sem. A harmadik mód, ahogyan az egy főre jutó termelés növelhető, a végzett munka bonyolultsági fokának növelése. Ez annyit jelent, hogy a munkafolyamat elvégzéséhez mind több és mind magasabb szakképzettséget igénylő ember közreműködése szükséges: kevés szakma nélküli és betanított munkás, több, magasan kvalifikált szakmunkás, kiváló üzemszervező és technológus mérnök, és mindezek mögött jelentős kutató-fejlesztő gárda.

A magasabb szakértelem, kombinációs és döntési készség, nagyobb egyéni, valamint kollektív felelősségvállalás, precíz kivitelezés és merész konstrukciós munka együttesen olyan használati értékeket hoz létre, amelyek önmagukban persze drágák, de a magas árat a vásárlónak érdemes megfizetnie, mivel semmivel sem pótolható szolgáltatásokat kap cserébe. Azok a termelőtevékenységek, amelyek nagy tömegben alkalmaznak bonyolult munkát, általában nem tömegtermelésre alapozódnak.

A fentebb említett két iparág - az elektrotechnika és az elektronika - területén például a bonyolult munkát nagy "sűrűséggel" alkalmazó műszaki kultúrák: a hő-, víz- és atomenergetikai berendezések gyártása, vagy a távközlési átviteltechnikai, automatikai és műszerrendszerek, orvostechikail berendezések, rendszerek termelése. A gépgyártó ipar területén ilyen a komplett technológiai berendezések, különleges járművek, nagy pontosságú szerszámgépsorok gyártása. Ide tartozik a finomvegyipar legtöbb ága, beleértve a gyógyszeripart, az állategészségügyi szérum- és tápadalék-gyártást és - bizonyos mértékig - a kozmetikai ipart is. A bonyolult munkaigényes termelőtevékenység magas foka a rendszertermelés, ahol a konstrukció egységes egészként kiterjed teljes technológiák és társadalmi szolgáltatás-hálózatok tervezésére, valamint elemeik egymással szinkronban levő fejlesztésére és termelésére is. A rendszertermelés végterméke már nem egyszerűen gép, hanem teljes technológia, nem orvosi műszer, hanem használatba vehető lépcsőzetes betegellátási hálózat, nem szivattyú, hanem egy adott folyó vízgyűjtő területének komplex hasznosítási rendszere és a vízkészletek hasznosítása. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a rendszerbe foglalt terméktömeget a világpiac mintegy 1/4-ével többre értékeli, mint az anyagi és szolgáltatás jellegű elemeik összességét egyenként. Ha tehát összeadjuk, mondjuk, egy szakorvosi rendelőintézet épületének, felszerelésének, anyagainak, a személyzet kiképzésének stb. árutömegét, a "kulcsátadásra kész", működőképes rendelőintézet külkereskedelmi ára kb. 1/4-ével magasabb, mint a részeit képező összes áru és szolgáltatás árainak pusztá összege. Ez a rendszeralkotás mint a legmagasabb ren-

dü bonyolult munka extrateljesítményének honorálása a piac részéről.

A járható út ezek szerint két pontban foglalható össze:

1./ A gazdálkodásunk racionálisabbá tétele, mindenekelőtt a takarékoság növelése mind a termelési tényezők felhasználása, mind a megtermelt, végső fogyasztásra alkalmas javakkal való bánásmód területén.

2./ A gazdálkodás emberközpontúságának növelése, amin a következők értendők:

- a fejlesztési politika következetesebb "ráfüggesztése" legértékesebb termelési tényezőkre: a szak tudásra és a szorgalomra; a jóléti és fejlesztési politika dialektikájának szabályozottabbá, tudatosabbá tétele;
- a gazdálkodás értékrendjének olyan módosítása, amely maximálisan hat a minőségi munka és az innováció ki fejlesztésére;
- a döntési rend olyan alakítása, amely a mainál sok szorta jobban kedvez az egyének és vállalatok egymással, valamint az országos gazdaságirányító szervezetekkel való kooperativitásának.

4./ Az emberi tényező szerepe

Sem a takarékoság, sem a gondos munkavégzés, sem a vállalaton belüli és vállalatok közötti munkaszervezés minősége, sem pedig az importgazdálkodást és az exportképesség növelését egyaránt szolgáló innováció nem fejleszthető ki a dolgozó emberek erre irányuló tömeges akarata nélkül. Refrénszerűen ismétlődik a magyar gazdasági realitásból fakadó alapigazság: legnagyobb kincsünk a több mint ötmillió aktív lakos tehetsége

és szorgalma. Az emberi termelőerő fokozott felhasználása gazdaságpolitikánk számára csak egyet jelenthet: a nemzeti munka bonyolultsági fokának növelését. Számolni kell ugyanis azzal, hogy a közvetlen termelésre fordítható nemzeti munkaidőalap nem növekszik, inkább csökken. Ugyanis:

- a képzési idő meghosszabbodik, ezért a munkába állás időpontja kitolódik;
- a nyugdíjasok részaránya a lakosságon belül még növekedni fog;
- a heti munkaidő csökken;
- a nők mind nagyobb számban veszik igénybe a gyermekgondozási segítyt;
- a lakosság mind nagyobb hányada a szolgáltató szektorban lesz foglalkoztatva.

Arra is számítani kell, hogy a munka szó szoros értelmében vett termelékenységét leginkább, legrohamosabban növelő tömeggyártás elterjedésének Magyarországon erős korlátai vannak. Elsőnek említendő korlát a tőkehiány: az ország nincs rá felkészülve, hogy a tömeggyártáshoz elengedhetetlen, erősen tőkeintenzív technológiákat széles körben alkalmazzon. Ez vagy erős túltőkésítésre vezetne, vagy pedig a gazdasági szerkezet túlspecializálására, és ezen keresztül a világkonjunktúrától való függés indokolatlan növekedésére. Ha viszont azokat a termékfajtákat, amelyeket más országok nagy tőkeintenzitással és/vagy igen alacsony bérszínvonalú munkaerővel gyártanak, Magyarország kevéssé tőkeintenzív technológiával, drága munkaerőfelhasználással és kis tömegben gyártja, egy életre eljegyzi magát a versenyképtelenséggel. Az egy főre jutó termelési érték növelésének az az útja tehát, amely a fajlagos normaóra-tartalom minimalizálásán és a munka technikai felszereltségének minden határon túli növelésén alapozódik, a belátható időn belül járhatatlan népgazdaságunk számára: legalábbis széles spektrumban.

Mivel a nemzeti jövedelem megsokszorozásának fő útja nem a munkaidőalap növelése, sem a szorosabb értelemben vett termelékenység növelése, marad a hozzáadott munka szakértelmének, gondosságának, vagyis a munka bonyolultsági fokának növelése. Ez az egyetlen termelési tényező, amelynek folyamatos, és viszonylag gyors fejlődését hazánkban nem korlátozzák szűkre áthághatatlan, objektív akadályok. A munka bonyolultsági foka növelésének mindenkor határa ugyanis a dolgozó lakosság szakértelme: ez pedig - egy igen jól átgondolt és következetesen végrehajtott képzési- továbbképzési politikával állandóan tágítható. Piaci határt nem lehet meghúzni, mivel a szakértelm- igényes munkák termékeinek piaca folyamatosan tágul mind a szocialista, mind a fejlődő világban, de a fejlett tőkés országokkal való gazdasági kapcsolataink hatékonysága sem növelhető a termelés műszaki kultúrájának gyors növelése nélkül. A beruházási korlát minden adott korszakban reálisan fennáll: a növekvő munkaképességű aktív lakosságot szakértelmével arányos mértékben kell ellátni termelési eszközökkel, ezt tágitani viszont másképpen ugyancsak elég nehéz, mint a termelés értékének növelése. A magasan kvalifikált munka felszerelésének tőkeigénye azonban elmarad amögött az azonos hatékonyságú termelésé mögött, amelyet jobbra betanított munkaerő szolgál ki.

A kvalifikált munka népgazdasági részarányának gyors, következetes növelése az egyetlen, számunkra járható út, amely- lyel keresztül tudjuk törni a nyersanyag- és az energiaszegénységünk szabta korlátot: egyrészt, a bonyolult munka önmagában is leszorítja a termelési érték anyaghányadát /nő a termelés munkaigényessége anélkül, hogy létszámgényessége növekedne/, másrészt, az anyag- és energiatakarékos technológia elterjesztése önmagában is igen magas fokú műszaki és szervezési tudást igényel. Természeti kincseink racionális, komplex hasznosítása tehát nem mehet végbe magas fokon szervezett és alapos műszaki tudással felvértezett tevékenység nélkül. A szűkösen rendelkezésre álló és drága energetikai forrásaink hatékonyságát például lehetetlen növelni egyirányú hasznosítással. Ha

szénbányáink mellett erőműveket építünk, és az erőművek hatalmas hulladékenergiáit nem hasznosítjuk lakások, középületek fűtésére, melegviz-szolgáltatásra, zöldségfajtatásra stb., akkor az energia drágább lesz, egy sor szükséglet kielégítetlen marad vagy csak újabb beruházások árán válik kielégíthetővé, és ráadásul környezetszennyezési problémáink is támadnak. Hasonló a helyzet termálvizeinkkel, de a bányászat melléktermékeivel is /meddőhányók anyagának komplex hasznosítása!/ A mezőgazdasági termelésben kétségtelenül meglevő kedvező természeti adottságaink kihasználása sem "hitbizomány" jellegű. Elmaradott, kézi munkára alapozott növénytermeléssel és állattenyésztéssel mégoly kedvező természeti viszonyok között sem lehet magas hatékonyságú termelést - azaz bőséges hazai élelmiszer-ellátást és gazdaságos exportlehetőségeket - teremteni, hanem csak a legmodernebb technika megtermelésével és használatával. Mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk melléktermék- és hulladékanyagainak komplex hasznosítása, a nyerstermények feldolgozása ugyancsak olyan szerteágazó problémákat vet fel, amelyek tömördek szakértelmet kívánnak emberek százezreitől, de egyben közelebb visznek bennünket például a takarmányfehérje importjának megszüntetéséhez, vegyiparunk alapanyagellátásának javításához stb. Természeti adottságainkat megsokszorozni nem vagyunk képesek: nem a mai nemzedék hibája, hogy eleinket Árpád nem Kuwaitban telepítette le. De meglevő adottságainkat felismerni, feltárni, gazdaságosan és sokoldalúan hasznosítani - ez rajtunk: tehetségünkön és szorgalmunkon múlik.

A munkafegyelem, munkaintenzitás, minőség és szerveztség kérdése sem választható el kínai fallal a dolgozó lakosság műveltségétől és a végzett munka jellegétől. Mindenki saját magán figyelheti meg, hogy lényegesen nagyobb odaadással tud olyan feladatot ellátni, amelyhez jól ért, amelynek látja értelmét, hasznosságát - az általa megszerezhető pénzjövedelemen túl is, amely megmozgatja fantáziáját, felkelti alkotó kedvét. Összeferrott termelőkollektívák is jobbára ott jönnek létre, ahol a feladat önmagában megköveteli a tehetség és a szorgalom összegezését. Nem lehet ezzel a gondolatsorral odáig men-

ni, hogy a munka bonyolultsági fokának növelése a népgazdaság egészében automatikusan megoldja a munkaidő-kihasználási és a minőségi problémákat: azt azonban nehezen lehetne tagadni, hogy kedvezőbb feltételeket teremt e problémák megoldásához. Egyébként - mint általában - az összefüggés fordítva is áll: a magasabb szakképzettséget igénylő, bonyolult, egyedi vagy kis-szériás termékek, valamint termék- és szolgáltatásrendszerek előállítása nem képzelhető el a munka átlagos mai hazai szervezetségi fokán, a mai termékminőségek mellett.

A munkafegyelem és a szervezethez javítása tehát ugyanúgy kedvező feltételeket teremt a szakképzettség- és tudásigényes tevékenységhez, mint ahogyan a szakképzettséget követelő munka elterjedése is kedvező körülményeket teremt az öntudatos, alkotó munkahelyi légkör elterjedéséhez.

A népgazdasági munka bonyolultsági fokának növelése és a termelés optimális tömegszerűségének megtalálása sem merev ellenpólusai egymásnak, hanem inkább feltételezik egymást. A gyakorlat ugyanis itt sem végletesen veti fel a választás problémáját, hanem árnyalatokban. A gazdasági szerkezet fejlesztésekor nem az "egyedi" és a "nagy tömegű" gyártásprofilok között kell választanunk, hanem olyan ötvözeteket kell keresnünk, ahol - az áruba beinvestált magasrendű emberi munka maximalizálása mellett - ennek lehetőleg minél kevésbé a rovására - hasznot húzhatunk a munkafolyamatok rutinszerűségének növeléséből is, amit viszont a tömeggyártás biztosít. Minél nagyobb számban rendelkezik a népgazdaság nagy műszaki tudású és kombinációs készségű szakmunkásokkal, technikusokkal és mérnökökkel, relative annál kevesebb hasznot tud húzni a munkafolyamatok rutinszerűségéből, ahhoz képest, amekkora haszon húzható az egyedi, alkotó megoldásokból. Belátható időn belül azonban elképzelhetetlen, hogy öt-hat millió alkotóképes szinten lévő dolgozóval számolhassunk. Ugyanakkor, az alkotóképes dolgozók energiájának erre a célra való felszabeditása és számuk fokozatos növelése egyben hatással van a csak reprodukcióra és rutinszerű munkára alkalmas emberek tevékenységére is:

a rutinmunkák bonyolultsági foka is nő, a sorozattermelés szervezetsége magasabb fokra lép és - különösképpen - zökkenőmentesebbé, jobban előkészítetté válnak /mind emberi, mind anyagi-műszaki vonatkozásaiban/ a sorozatváltások. Vagyis nő a gazdaság egészének alkalmazkodóképessége a szükséglethez anélkül, hogy a termelési szerkezet egyoldalúan "eladná" a munka rutinszerűségéből eredő előnyöket. A kölcsönhatás független változója ez esetben is a szaktudás és szervezési képesség növekedése.

A megoldási variánsok ilyen módon minden adott időszakban és minden konkrét helyzetben optimális arányban állnak objektíve egymással: ez az optimum állandó változásban van, ezért általános receptet nem lehet adni szerkezetére. Az a gazdaság-szerkezeti fejlesztési igény, amelyet a Központi Bizottság említett határozata körvonalaz, az 1980-as évekre előrevetíthető optimális helyzetből, lehetőségekből indul ki. A külgazdasági feltételek változásai, a népgazdaság reagálása a tervekben és az irányítási rendszerben foganatosított intézkedésekre menetközben valószínűleg számos részletében módosítani fogja a szerkezet tényleges alakulását az előrebecsültekhez képest: azt az alapvetően azonban, amely a továbbfejlődés középpontjába a dolgozó lakosság tehetségét és szorgalmát állítja, még olyan gyökeres feltételmódosulások sem változtatnák meg, mint - mondjuk - évi 15-20 millió tonna olaj hazai megtermelésének váratlanul megnyíló lehetősége /amire persze nincs reális remény/, vagy az energiahordozók árának visszazuhanása az 1972-es színvonalra /amire legalább olyan kevés esély van, mint gazdag, hazai olajmezők feltárására/. Azt, hogy a tehetséget és szorgalmat egyértelműen egész fejlesztéspolitikánk középpontjába állítottuk, nem a világpiaci árváltozások okozták, hanem szocialista társadalmunk azon természetes törekvése, hogy emberhez méltó életkörülményeket biztosítsunk magunk számára: beleértve ebbe a kultúrált munkavégzési feltételeket is mint emberi létünk egy legfontosabb - ha nem a legfontosabb - összetevőjét.

Az árváltozások sürgetőleg hatnak e törekvéseinkre. Kiderült ugyanis, szocialista társadalmunknak nincs is választatása a között, hogy a tehetségre és szorgalomra alapozott társadalmi termelés felé vezető úton kényelmesen, kitérőkkel halad-e, vagy az utat igen összefogott erővel, gyorsított tempóban járja-e végig. Ha nem a másodiknak említett megoldást választjuk, egy-másfél évtized leforgása alatt olyannyira lemaradunk a bennünket körülvevő világ fejlődése mögött, hogy csaknem reménytelen helyzetbe kerülünk.

A munka bonyolultsági fokának növelése nem jön létre magától. Jelentős társadalmi erőfeszítéseket követel, mégpedig több nemzedéken át. Az erőfeszítések részben a családban történnek: a következő nemzedék felnvelésén keresztül, részben tényleges népgazdasági költségekben mutatkoznak meg. Ezek a költségek háromfélék:

- közvetlen általános és szakképzési költségek;
- a termelési kultúra fejlesztésének költségei;
- az életmód kulturáltságának fejlesztési költségei.

A háromfajta társadalmi erőfeszítés közül bármelyik elhanyagolása rendkívüli mértékben képes lerontani a többiek hatásfokát, ami a munkaerő értékalkotó képességének növekedését illeti. Ugyanakkor a három tényező arányos fejlesztése erősítőleg hat mindegyikre egyenként is. Az igényes oktatási rendszer hatékonyságát például növeli a műszaki és szervezési kultúra szempontjából ugyancsak igényes munkahelyi környezet, mindkettő hatékonyságát jelentősen leronthatja a fogyasztási cikkekben mutatkozó áruhiány vagy a közlekedési, egészségügyi stb. infrastruktúra elhanyagoltsága. A gazdaságpolitikának arra kell törekednie, hogy ne keletkezzék mély szakadék e három tényező között. A képzés, a munkahelyek szervezettsége műszaki "légkör", a mindennapos élet kulturáltsága olyan érintkezési pontja a termelőerők fejlesztésének és a jóléti politikának, amely bizonyos szempontból beruházásnak fogható fel éppúgy, mint a termelékenységét növelő új állóalapok létrehozása. Persze sem a

képzéssel, sem a munkahely műszaki színvonalának növelésével, sem az élet kulturáltságának emelésével kapcsolatos költségek nem írhatók egyértelműen az értéktermelő képesség növekedésének számlájára. Ezen a területen nem mutathatók ki olyan közvetlen összefüggések, mint a termelő beruházások és a termelési növekedése között. Az összefüggés áttételes jellegű, de létezése tömegmérleteit tekintve vitathatatlan. A nemzeti munka bonyolultsági fokának növekedése nem hozható egyértelmű, közvetlen kapcsolatba még a szakmai képzésre fordított kiadások növekedésével sem - ahol pedig a leginkább kinálkozna az ok-okozati összefüggés. Ugyanakkor a szakmai képzés elhanyagolása előbb-utóbb fékező erővé válik a népgazdaság egészének teljesítőképességét tekintve.

Hasonlóképpen, a lakásviszonyok kulturálatlanságának foka nem mutatkozik azonnal a dolgozó lakosság alacsony fajlagos értékteljesítményében. Kétségtelen azonban az okozati összefüggés a teljesítmények minőségi elégtelensége és a között, hogy a rossz lakásviszonyok miatt a dolgozó lakosság pihenési, regenerálódási viszonyai kedvezőtlenek, nincs kellő környezet az önképzésre, és az emberek jelentős része szakmai kibontakozása szempontjából közömbös - olykor egyenesen káros - pluszmunkákat vállal annak érdekében, hogy a lakásviszonyai javításához a szükséges összeget előteremtse.

A szakképzésre fordított költség maga is összetett: az alapképzés és az időnkénti továbbképzés, illetve kiegészítő képzés összegéből tevődik össze. Az általános képzés költségei is két összetevőből állnak: az iskolai képzés és a népművelés költségeiből. A munkakörülmények kulturáltságára fordított költségek három fő alkotórészből tevődnek össze: a technikai felszereltségből, a munkafolyamat megszervezésének költségeiből és a biztonságos, higiénikus munkakörülmények, valamint a munkásellátás költségeiből /munkavédelem, munkahely tisztasága, higiéniaja, üzemi étkeztetés, szocialista létesítmények stb./. Az életkörülmények költségei igen sokrétűek és sokféleképpen csoportosíthatók: a hagyományos statisztikai cso-

portositás szerint is /élelem, ruházat, lakás, közművek, iparcikkek, tartós fogyasztási cikkek, szolgáltatások stb./, és funkcionálisan is /a munkát végző egyén fizikai létfenntartása fordított költségek - áruk és szolgáltatások egyaránt: a család fenntartására fordított költségek, illetve költségtöbbletek/. Ez utóbbi - bármilyen hasznos is az elemzés szempontjából, statisztikailag ma legfeljebb csak becsülhető, de nem számítható.

A hármas tagozódású költségek részben folyó, részben beruházás jellegű kiadások, és egészében véve a munkaerő aktív időszakára számítandók - a nyugdíj reálértékét is beleértve -, és ilyen módon kapjuk meg azt az összeget, amibe a társadalom egy tagjának a léte a társadalom egészének "kerül". Ezt szembe kell állítani azzal az értékkel, amit egy ember élete folyamán a társadalom számára létrehoz, akár a termelés, akár a szolgáltatások területén.

A társadalom annál jobban jár, minél inkább meghaladja az aktív lakosság értéktermelő teljesítménye a munkaerő bővített újratermelésére fordított költségeit. Ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a gyermekkori neveltetése, a szakképzés és továbbképzés, valamint a nyugdíj és a szociális infrastruktúra költségei mennyiben társadalmasítottak, és mennyiben terhelik az előző vagy egy adott generáció egyéni költségvetését: ez csak azt határozza meg, hogy ezek a költségek részei-e a kézzel kapott bérnek, vagy sem. Ha az oktatás, egészségügy, nyugdíj és még sok egyéb munkaerő-újratermelési tényező társadalmasítva van, a tényleges bér arányosan kisebb lehet. Ha ezek áruvá válnak, úgy a reálbér részét képezik. Az a lényeges, hogy az egyén a képességeinek megfelelő szolgáltatásokhoz minden körülmények között hozzájuthasson.

A különböző fokon képzett, különböző munkahelyi körülmények között dolgozó és különböző fogyasztási színvonalon levő lakossági csoportok egymáshoz vagy az aktív lakosság egészéhez viszonyított optimális aránya történelmileg minden társadalom-

ban adott. A rendkívül sokrétű lépcsőzeti fokokat leegyszerűsítjük három fokozatra /alapfok, középfok és felsőfok/. A három társadalmilag szükséges átlaga a lakosság értéktermelő képességének átlagos színvonala. Az "alapfok" az egyszerű munkát jelenti, a "középfok" az intelligens-és kifogástalan adaptálásra képes munkát, a "felsőfok" pedig a termelőerők és a társadalmi szervezethez való beilleszkedésére is képes munkát. A három alapfokozat között persze végtelen sok átmenet található - ezekből azonban e helyütt eltekintek. Azt, hogy az adott időpont aktív lakosságának létszáma hogyan oszlik meg a három fokozat között, a termelőerők fejlettsége, valamint a társadalom fejlődési lendülete együttesen határozza meg. Minél fejlettebb termelőerőkkel rendelkezik egy társadalom, annál nagyobb a szüksége a felső fokon értéktermelő egyénekre.

Ha a szakképzettségi, munka- és életkörülmények társadalmi szintű biztosítása az optimális lakossági megoszlásnak hosszabb időn - gyakorlatilag egy emberöltőn - keresztül nem felel meg, úgy maradandó károsodás megy végbe a lakosság értéktermelő képességében. A "felső fokú" réteg például, ha a munkakörülményei vagy életkörülményei nem felelnek meg a képességeinek, vagy alacsonyabb fokú tevékenységre van kényszerítve, nem képezheti magát kellőképpen, nem regenerálhatja munkaerejét, és előbb-utóbb invenciós képessége visszafejlődik. A "középfokú" vagy "alapfokú" réteg, ha egy fokozattal magasabb munkakörülmények közé kerül, gazdaságtalanul használja a rendelkezésére bocsátott termelési eszközöket, ami végső soron a népgazdasági egyensúly megbomlásához és így életszínvonal-csökkenéshez vezethet. Ugyanakkor az értékképzési fokozatok szerkezetében bizonyos feszítettségnek is kell lennie: a mai generációnak a munkaerő folyamatos újratermelését a holnap generáció szükségleteihez és feladataihoz kell méreteznie. Ennek megfelelően az adott generáció "hozamának" egy meghatározott hányada a következő generáció többletképességét előkészítő többletfordításra megy. Ezt a differenciát lehet analóg módon kezelni a népgazdasági termelő felhalmozással. Minél ambiciózusabb egy társadalom fejlődési igénye - és minél inkább rá van szorulva

arra, hogy a társadalmi teljesítményt a javakba foglalt bonyolult munka többlete árán gyarapítsa -, felhalmozásának annál nagyobb hányadát kell a munka bonyolultsági foka növekedésének feltételei javítására fordítani.

Továbbá, minél kisebb a gazdaság, annál kevesebb reménye van arra, hogy anyagi és szellemi erőforrásai széles szakmai területen tendálhatnak a "felső fokú" réteg felé. Az aktív lakosság fajlagos értéktermelő képességének - vagyis az ország általános technikai kultúrájának - növelése ezért csak szelektíven mehet végbe, a feltételjavítás lépcsőzetességének elve alapján. A fő cél a/ a lakosság minél nagyobb hányadának képessé tétele arra, hogy középfokú bonyolultságú munkát végezzen; b/ azokon a szakmai pontokon, ahol az ország szellemi tőkéje a leggazdagabb és legmagasabbrendű, koncentrálni kell és gyorsan fejleszteni a felső fokú bonyolultságú, intenzív jellegű munkát. A nemzeti munka értéktermelő képességének növelésére irányuló erőfeszítéseket nem szabad összekeverni a munka termelékenységének növelésére irányuló erőfeszítésekkel. A termelékenységet a népgazdaság összes fejleszthető és fejlesztendő területén, valamint mindhárom bonyolultsági fokozatban növelni kell - és közben szükséges a lakosság értékalkotó képességét szelektíve fejleszteni. Ez utóbbi komplexebb és nagyobb távlatokban megtervezendő feladat: az egész gazdaság és az életmód együttes fejlesztési stratégiáját átfogja mint egyik alapcél.

Fejlesztési politikánkat más biztos alapra nem építhetjük, mint a nemzeti munka bonyolultsági fokának szisztematikus növelésére. Mivel ezt másképpen, mint szelektíve nem lehet megvalósítani, ezért a stratégia alapján véve csak exportorientált lehet. Más szóval:

a/ az exportgazdaságosság növelését elsősorban az exportra termelt áruk árának világgpiacilag elismert, az importárakénál gyorsabb növekedésével kell elérnünk;

b/ amennyire lehet, természetesen a hazai termelési költségek csökkentésében rejlő tartalékokat is ki kell használni, de ezek legnagyobbika - távlatban - a gyártás tömegszerűségének növelése, amelyre lehetőségeink eléggé korlátozottak;

c/ semmi esetre sem szabad azonban stratégiánkat arra építenünk, hogy a hazai létkörülmények színvonala a nemzeti munka termelékenységéhez képest alacsonyabb, mint exporttermékeink vásárlóinál. Ez egyrészt, valószínűleg ma sem igaz, másrészt, ha megvalósítanánk, az a munkaerő értéktermelő képességének veszélyeztetését jelentené, ami ellentétben áll társadalompolitikánkkal is és alapvető külgazdasági céljainkkal is.

5./ Néhány összefoglaló gondolat: gazdaság és politika

Az egész gondolatmenet folyamán igyekeztem érzékeltetni, hogy népgazdaságunknak e nehéz helyzetben való helytállása, ami egyenlő az intenzifikálódás felé való fordulat végrehajtásával és egyidejűleg a külső egyensúly visszaszervezésével, a lakosságban rejlő alkotóenergia felszabadítását követeli meg, tehát jelentősége messze túlmutat a szűkebb értelemben vett gazdaságpolitika határain. Társadalmi fejlődésünk egészének szakaszváltását követeli meg. Ha általában is igaz a gazdasági viszonyok és a társadalmi tudat alkotó, aktív kölcsönhatásának törvénye, úgy e helyzetben sokszorosan kell vele számolnunk. Sőt, továbbmegyek, ha igaz az, hogy az egyén gondolkodási és viselkedési formái szoros összefüggésben vannak a társadalom objektíve létező értékrendjével, akkor ma igen tudatosan számolni kell azzal, hogy a társadalmi értékrend feladataink teljesítésének irányában befolyásolja az egyéni viselkedésformákat, és fordítva, társadalmunk legcélratörőbb erői a szocialista demokrácia minden rendelkezésre álló eszközével hassanak pozitív irányban az egyéni tudatra is.

A tárgyalás során sehol sem tértem ki a tudatformálásnak és társadalomszervezésnek a felvázolt modell működtetésében játszó szerepére: az egyszerűsítés volt, amelyet fel kell oldanom.

a/ Folyamatosan elemeznünk kell az országban végbemenő társadalmi folyamatokat: nemcsak a gazdaságiakat, hanem ezekkel összefüggésben a tudatiakat is. A fő feladat a kettő összhangban tartása.

Ez bonyolultabb feladat, mintsem gondolnánk. Ismerni kell a lakosság gondolkodásmódját, törekvéseit, értékitéletét - gazdasági, politikai és erkölcsi értelemben egyaránt -, valamint a mindezekre ható különböző erőket. Fel kell mérni a lakosság teljesítőképességét, annak kihasználtsági fokát és a kettő közötti eltérés okait. Tudni kell, hogy az értékrend és döntési rend egyes elemei, együtttható csoportjai és egésze milyen irányban, milyen erővel hatnak a tudatra és a cselekedetekre: végül is hol van szükség politikai-erkölcsi téren való beavatkozásokra és melyek lesznek ezeknek a várható hatásai. Vissza kell hatni a szabályozókra, ha ez szükségessé válik, a társadalmi tudat pozitív irányba fordításához: ki kell tudni "számolni" a szabályozók olyan irányú módosítását, amely jótékony hatással van a társadalom tudati állapotára, de rövidebb-hosszabb ideig fékezi valamely gazdasági vagy gazdaságossági célunk elérését, végül is "megéri"-e? A sort lehetne folytatni.

Közismert, hogy a munkásmozgalom, hagyományainál fogva, a tömegekre állította be a nevelőmunkájának mélységelességét. Egy olyan korszakban, amikor az emberi tényező szerepe egész gazdaságunk és egyben egész társadalmunk továbblépése szempontjából döntő jelentőségűvé válik, nem elég tömegekhez szólni, még akkor sem, ha ezeket a tömegeket bizonyos szempontból rétegek összességének is tekintjük és mondanivalónkat eszerint differenciáljuk. Annak az értékrendnek, amely az elkövetkező időben ilyen vagy olyan cselekvésre indítja a gazdálkodó embert, végső kicsengése az életmód, a jólét, a családi és egyéni jövedelem - pontosabban reáljövedelem. Ennek a realitásához képest a leggondosabban kidolgozott rétegpolitika is absztrakció, de semmiképpen nem helyettesítheti az egyénnel való számolást, az egyén tudatának helyes irányba való befolyásolását. A politika differenciálásakor ezért mélyebbre kell ásni a lakossági és rétegtárlagoknál. Egy gép mellett dolgozó munkás,

egy beosztott mérnök vagy egy részfeladatok megoldásával megbízott tisztviselő ma igen nagy érdeklődéssel és sokszor igen nagy hozzáértéssel hallgatja fejtegetéseinket a hatékonyságról, a gazdasági szerkezetről, a cserearányokról, a reáljövedelmekről és az ezekhez hasonló dolgokról, és rendszerint le is tudja fordítani ezeket a maga látókörén belüli terület viszonyaira. Érdeemes odafigyelni arra, amit gondol, kérdez, mond. Azonban arra is érdemes odafigyelni, melyek azok az általa megválaszolást igénylő kérdések, amelyeket jószerével fel sem teszünk akkor, amikor a párbeszédben vagyunk vele egyéni vagy kollektív párbeszédre gondolok, a propagandáig és a tömegkommunikációs rendszerig bezárólag -, de ő sem teszi fel, mert nem szokott hozzá, hogy a munkásmozgalmon belül e kérdések felvetődjenek. Ismét csak a teljesség igénye nélkül említek néhány, ilyen elhanyagolt témát: az egyén és a család mindennapi életének célszerű, tartalmas berendezése, a pálya- és hivatásválasztás a családi keretekben végzett különféle tevékenységek hasznos volta, becsülete, a barátság, az egyéni életideálok, az erkölcs követendő normái stb. Ezt az úrt ma részben a különféle demonstrációs hatások, reklám, halványuló erkölcsi-magatartási tradíciók töltik be, részben vákuum marad, ahova a legkülönbözőbb idegen és káros hatások szivároghatnak be ellenőrizetlenül: e káros hatások címszaván nemcsak az imperialista propaganda értendő - megkockáztatható, hogy talán az effajta káros hatásoknak a legkisebb az akut veszélye. Káros hatás az is, ha az anyagi ösztönzők egyoldalúan, tudatilag felkészületlenül érik az egyént, ráadásul olyan környezetben, amikor a hivatásszerű munkájának betöltése révén nem is tud méltóképpen válaszolni az anyagi ösztönzés "kihívására" hacsak nem folya-modik "félvilági" módszerekhez. A ellenkezője is félrenevelhet, ha tudniillik öntudatos, kötelességtudó magatartásra készítjük a szocialista szektorban dolgozó egyént egészen az anyagi előbbrejutására mutató érdekeinek háttérbe szorításáig, míg az "árutermelő, illetve szolgáltató második gazdaságban" és/ vagy a magánszektorban a gátlástalan jövedelemszerzés elve érvényesül: vajmi kevés vigaszt nyújt ezeknek az embereknek az, hogy galambfehér marad a lelkiismeretük, ha látják degeszre

teli mások pénztárcáját. Mindezt persze rendkívül nehéz a gyakorlatban elérni olyan helyzetben, amikor a legkülönbözőbb irányú nyomásoknak vagyunk kitéve, és nem mondva csinált, hanem reális dilemmánk az, hogy miért áldozunk fel. Persze ezt is meg lehet az emberekkel beszélni, sőt, megoldási ötleteket is lehet kapni tőlük.

Az egyénekhez való tömeges kapcsolat, minél közelebb kerülünk ahhoz a szinthez, ahol politika, a gazdaság és a kultúra irányítói testközelben vannak a lakosság egészéhez, annál inkább válik magatartási és viselkedési stílussá /majdnem úgy irtam: reflexszé/, az amelynek alapmotívuma a felelősségérzet azoknak az embereknek az egyéni boldogulásáért, előremenetelért, sikerélményeiért, akikhez a sors közelhozott mint munkatársakhoz, szomszédokhoz, barátokhoz vagy családtagokhoz. Mindennapi emberi érintkezésünk során mind kevésbé kell hogy betöltsük az országos és világesemények hírnökének szerepét, de még a kommentátorét is csak módjával. Ezt a tv, rádió, újságok jószerével ellátják, a szűkebb körben lefolytatott politikai és közgazdasági viták inkább figyelemfelkeltési, értelmezési és mélyítési célokat szolgálnak. Amiben sokat tudunk segíteni, az a bölcs emberi tanácsadás és segítőkészség mások egyéni és családi méretű problémáinak megoldásában, életének tartalmasabbá tételében.

Ez látszólag "aprómunka" és vajmi kevés köze van a magyar gazdaság aktuális, sorsformáló kérdéseire. Valójában végső soron az egyes emberek harmonikus életvitele, saját magával, környezetével, életével és munkájával szembeni igényességnek növekedése az a végső tényező, amely az intenzív fordulatot meggyorsíthatja - s ebben a kommunisták egyéni sorsokig lemenő, tapintatos és humánus magatartásának, nevelőmunkájának és gondoskodásának akkora szerepe lehet, amelynek jelentősége bármely szabályozóval vagy szervezeti megoldással felérhet.